ISSN 2078-5119. Теорія і практика викладання української мови як іноземної. 2014. Випуск 10. С. 149–159
Theory and Practice of Teaching Ukrainian as a Foreign Language. Issue 10. P. 149–159

УДК 811.161.2'373

КОНОТАТИВНА СЕМАНТИКА ДЕМОНОМЕНІВ *ДІДЬКО, САТАНА, ДИЯВОЛ* ЯК ДЖЕРЕЛО ЛІНГВОКУЛЬТУРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКИХ ФРАЗЕМ І ПАРЕМІЙ)

Дарія Якимович-Чапран

Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра українського прикладного мовознавства,
вул. Університетська, 1, кімн. 233, 79602 Львів, Україна
тел.: 032 239 43 55
ел. пошта: darusja.jak@gmail.com

Виявлено лінгвокультурні конотації лексем *дідько, сатана, диявол*, які є мотиваторами внутрішньої форми українських фразем і паремій, а також дієслівних та іменних дериватів від указаних назв. На підставі аналізу 90 стійких висловів виокремлено конотативні семи демономена *дідько*, які підтверджують етимологічне припущення про генетичний зв'язок названого демоноперсонажа з домовиком, а ще раніше – з духами померлих предків. Мікроконтексти ідіом засвідчують, що найменування *дідько* є найближчим синонімом до слова *чорт*, тимчасом як лексеми *сатана* і *диявол* перебувають у тіснішому зв'язку із поняттям „біс" і відзначаються високим ступенем мовного табуювання.

Ключові слова: конотація, демономен, фразема, паремія, внутрішня форма, лінгвокраїнознавство.

Демонолексика української мови, яка на лінгвальному рівні відображає нижчу міфологію українців, тобто систему уявлень про різних духів природи у народних віруваннях [17: 1: 15], привертала увагу вчених віддавна. Дослідники XIX – поч. XX ст. зосереджувалися насамперед на культурно-етнологічних особливостях народної демонології. В роботах М. Костомарова [15], Я. Головацького [3], В. Гнатюка [7; 8], Г. Булашева [2], В. Милорадовича [16], П. Чубинського [31; 32], І. Нечуя-Левицького [18], І. Огієнка [14] та інших зібрано і систематизовано безцінний корпус фольклорних текстів: казок, легенд, повір'їв, прикмет тощо – про різних персонажів нижчої міфології. Цей напрям знайшов своє продовження і розвиток у студіях таких сучасних фольклористів та народознавців, як В. Давидюк [9], В. Войтович [4], В. Сокіл [25] та ін.

Лінгвісти зацікавилися назвами демоноперсонажів у другій половині XX ст. Саме тоді з'явилася низка статей Й. Дзендзелівського, Б. Кобилянського, Т. Лукінової та інших (див.: 30: 200–209), у яких здійснено аналіз окремих демономенів чи тематичних груп в етимологічному, дериватологічному, ономасіологічному та функційному аспектах. Ці роботи підготували ґрунт для двох фундаментальних монографічних досліджень, створених у першому десятилітті XXI ст., – дисертації й опублікованого на її основі етнолінгвістичного словника Н. Хобзей [30] та дисертації Н. Тяпкіної [26]. У праці Н. Хобзей розглянуто семантику, етимологію, словотвірний потенціал та функціювання в діалектному мовленні гуцульських демономенів. Поза межами дослідження залишилися конотативні значення назв міфічних і, зокрема, демонічних персонажів. Дисертація Н. Тяпкіної містить лексико-семантичний, ономасіологічний та функційний аналіз українських демономенів, що його авторка здійснила на основі вивчення величезної кількості різностильових та різножанрових текстів XIX – XXI ст., у яких зафіксовано демонолексику. Реалізуючи одне із завдань – „проаналізувати семантичну структуру демонологічної лексики, виявити в її складі

© Якимович-Чапран Д., 2014

найбільш типові лексико-семантичні трансформації, зміни, зумовлені лінгвальними й екстралінгвальними чинниками” [26: 4], – дослідниця встановила низку конотативних значень, серед яких є узуальні, засвідчені в міфологізованих і сатирично-гумористичних текстах, й оказіональні, відображені в художніх творах [26: 16]. Однак до роботи не залучено фразеологічного та паремійного матеріалу.

На засаді того, що фраземи, прислів’я і приказки – це та сфера мовної діяльності, „де, з одного боку, в мовних фактах яскраво відбиваються етнопсихологічні особливості соціуму, а з другого, – чітко простежується вплив мови на формування його менталітету” [13: 33], за мету пропонованої розвідки ми ставимо визначити лінгвокультурні конотації лексем *дідько*, *сатана* та *диявол* [1] через відтворення внутрішньої форми українських стійких висловів з відповідними компонентами. У поняття „внутрішня форма” вкладаємо той самий зміст, що його сформулював О. Потебня, тобто розуміємо його як образну основу і спосіб, яким ця основа виражається [19: 175]. Як слушно зауважив свого часу Л. Авксентьєв, майже в усіх випадках в основі переосмислення первісно вільної словосполуки лежить певний образ, значуща ознака чи дія, зміст якої проектується на новоутворений фразеологізм [1: 29], а підґрунтя семантики фразеологізмів – це „етимологічний елемент змісту, який є не що інше, як залишкове уявлення про будь-який факт, явище, подію” [1: 35]. Отже, компонетний аналіз фразеологічного матеріалу дасть змогу встановити, які саме елементи народної системи уявлень про демонів, засвідченої у легендах, повір’ях, казках, переказах, закріпилися у фраземах (часто через фазу паремії), а значить, відіграли певну роль у формуванні національного світогляду. На нашу думку, викладені нижче спостереження становитимуть інтерес і для самих носіїв української мови (бо не секрет, що широкому загалові сучасних мовців переважна частина фольклорних текстів-мотиваторів внутрішньої форми більш чи менш відомих і вживаних фразем є майже невідома), і для лінгводидактів-практиків, особливо для тих, що працюють із чужоземцями, оскільки такі демономени, як *дідько*, *сатана*, *диявол* належать до часто вживаної фонової лексики і для адекватної семантизації їх часом не достатньо самого тільки контексту.

Іменник *дідько* входить до найуживаніших синонімів слова *чорт*, відомий на всій території України, але, як свідчать ареали фіксації проаналізованих у пропонованій роботі стійких виразів, особливо поширений на теренах південно-західного наріччя. Вперше зафіксований у 1589 р., між іншим, саме як компонент фраземи: и сам дѣдко не упилнуетъ [24: 9: 4]. Слово також значиться, причому неодноразово, у Лексиконі Памва Беринди: і як синонім до лексеми *діаволъ* [12: 188], і як образний відповідник до старослов’янізму *клеветникъ* [24: 9: 4], що свідчить про наявність в аналізованого іменника конотативної семи “облудний, брехливий”. Одинадцятитомний Словник української мови характеризує його як фольклоризм і семантично ототожнює з демономеном *біс* [23: II: 300]. Етимологічно слово зводиться до найменування *дід* < псл. *dedъ [11: II: 87–88]. На думку етимологів, розвиток значення лексеми *дідько,* яка судячи з усього є дедемінутивом, відбувався таким шляхом „батько матері або батька” > „померлий предок, охоронець дому” > „домовик” > „злий дух”. Остання семема, зрозуміло, з’явилася з прийняттям християнства, але впродовж тисячоліття вона співіснувала із давнішою семемою „домовик” (обидва

[1] Слово-вершину цього синонімного ряду *чорт*, а також про лексему *біс* описано у наших попередніх розвідках, опублікованих у збірнику „Теорія і практика викладання української мови як іноземної” (випуски 4 і 7).

значення фіксують, зокрема, словник Б. Грінченка [22: 1: 389] і словник „Гуцульська міфологія” Н. Хобзей [30: 97–102], де відображено сучасне побутування згаданого демономена в гуцульських говорах).

До відтворених з внутрішньої форми українських фразем і паремій зовнішніх ознак демоноперсонажа „дідько”, які на лінгвальному рівні є семами відповідного номена, належить насамперед антропоморфність, але з кількома відмінними від людських рисами:

а) здатність приймати людиноподібну подобу, яку навіть фіксують на картинах: ***І дідька в церкві малюють*** [20: 101]; ***Не такий дідько страшний, як намальований*** [20: 101];

б) наявність / відсутність вовни: ***Чеши дідька зрідка, [щоб не задернути, нехай іде до дідька]*** [27: 95]; ***Чеши дідька зрідка, бо теплий*** [5: 106]; ***дідько (чорт) лисий*** „ніхто, ніщо” [28: II: 953]; ***дідька лисого*** 1) „нізащо, ніколи”; 2) „нічого, абсолютно нічого” [28: I: 242]; ***до дідька [лисого]*** 1) „для вираження невдоволення чиєюсь поведінкою”; 2) „для висловлення бажання позбутися кого-, чого-небудь або задоволення з приводу його здійснення; спонукання припинити яку-небудь дію; геть” [28: I: 242]; ***на дідька лисого*** 1) „чому, чого”; 2) „навіщо, нащо” [28: I: 242]. Прикметно, що значення фразем і паремій, у яких згадується *лисий дідько*, сигналізує про безсилість, нікчемність його в такому вигляді, а це, своєю чергою, свідчить про те, що, за прадавніми уявленнями, сила істоти (у тому числі надприродної) міститься у її волоссі (вовні);

в) куцохвостість: ***Жметься, гнеться, як кургузий дідько*** [27: 168]; ***куций дідько*** [27: 1: 389];

г) роги, якими може колотися: ***ти, дідьку рогатий!*** „для висловлення невдоволення, обурення, досади” [з власних записів авторки на Покутті]; ***аби тебе дідько сколов*** „для висловлення невдоволення, обурення, досади чи захоплення, здивування і т. ін. кимось або чимось” [28: I: 242];

ґ) ноги, на вигляд козячі (згідно з гуцульською легендою, коза в покарання одержала дідьчі ноги [30: 98]), якими ходить, скаче і які може пошкодити: ***Ходить, як дідько по пеклу*** [27: 171]; ***Скаче, як дідько*** [5: 84]; ***дідько ногу звихне*** „для підкреслення надзвичайної складності, важкої доступності, незрозумілості чого-небудь” [28: I: 243];

д) витрішкуваті очі, якими добре і далеко бачить: ***Витріщився, як дідько*** [5: 17]; ***Дідькові очі промив*** [5: 31]; ***У свідка очі, як у дідька*** [5: 97];

е) зубатий рот, яким їсть (гризе), говорить або видає неприємні звуки: ***до дідька в зуби*** 1) „у небезпеку, халепу”; 2) „у найвіддаленіше, найнебезпечніше місце” [28: I: 242]; ***З дідьком не сягай до однії миски*** [5: 37]; ***Не гризи з дідьком оріхів*** [27: 282]; ***І з дідьком можна говорити*** [20: 101]; ***де дідько „добраніч” каже*** „дуже далеко” [з власних записів авторки на Покутті]; ***Верещить, як дідько*** [5: 11]; ***Пищить, як дідько в градовій хмарі*** [5: 74].

Внутрішніми характеристиками дідька, які актуалізуються у власне лексичній і конотативній семантиці, відбитій у народних ідіоматичних виразах, є:

1. Злість, шкідливість:

а) іноді абсолютна, чим мотивуються лайливі вислови для вираження крайньої негації: ***іди [собі] до дідька (до чорта, до біса, під три чорти, до лиха)*** „для вираження зла, обурення, незадоволення з приводу чогось, небажання бачити кого-небудь” [27: I: 349–350]; ***летіти до дідька (к бісу)*** „зазнавати краху, рушитися, щезати” [27: I: 421]; ***хай (нехай) йому (їй…) дідько!*** „для висловлення ким-небудь

бажання позбутися когось, чогось” [27: I: 243]; ***Не людина, а дідько, підшитий чортом*** [12: 188];

б) іноді менша, ніж у злої людини, особливо в баби: ***Дідько не дідько, а людей таких рідко*** [22: 1: 389]; ***З бабою і дідько справу програв*** [5: 36]; ***Де дідько не може, там бабу пішле*** [20: 101].

2. Здатність вселятися в людину і спричиняти хвороби, неадекватну поведінку тощо: ***Чуєш, в тобі дідько сидить*** [27: 162]; ***Знаєш ти свого дідька*** [27: 303]; ***Лайка лається, бо з дідьком знається*** [27: 186] ; ***А сто дідьків у твої бебехи та печінки*** [27: 192]; ***Сто копанка дідьків йому в голову*** [27: 193]. Цікаво, що фраземи, які конкретизують органи, де може поселитися дідько, містять або компонент *голова* (як вмістилище людського розуму, волі) або *печінки* чи / і *бебехи* “кишки”, тобто органи черевної порожнини, в яких, згідно з прадавніми уявленнями, зосереджена вся життєва сила людини (недаремно первісним значенням лексеми *животъ* в українській мові було „життя” [21: III: 257], а семема „черево” виникла в результаті метонімічного перенесення і вперше зафіксована у 1489 р. [24: 9: 155–157]). Одним зі способів проникнення дідька, як і чорта, в людину є поїдання його, невидимого, з якою-небудь стравою, в результаті чого він знову ж таки потрапляє саме в живіт: ***Хоч дідька з’їж, а правду ріж*** [20: 101]; ***Який дідько печений, такий і варений*** [5: 115].

3. Здатність брати, хапати (у т. ч. красти), носити людей, їхні душі, тварин, речі: ***Як біда, то до жида, а як мине біда, най дідько бере жида*** [5: 114]; ***дідько взяв (забрав, вхопив і т. ін.)*** „хто-небудь раптово помер, загинув” [28: I: 242]; ***вхопитися (триматися) як (мов, ніби…) дідько (чорт) за грішну душу*** „дуже сильно” [28: II: 954]; ***віддати дідькові (чортові) душу*** 1) „померти”; 2) „продатися кому-небудь” [28: I: 119]; ***дідько б тебе (його…) взяв*** „для висловлення невдоволення, обурення, досади чи захоплення кимось або чимось, часто з гумористичним відтінком” [28: I: 242]; ***Взяв його дідько за старий довг*** [5: 12]; ***Взяв дідько Івася, хай бере й колиску*** [10: 44–45]; ***Взяв дідько кобилу, хай бере й лоша*** [20: 101]; ***Взяв дідько корову, хай бере й мотузок*** [20: 101]; ***Дідьку, віддай, бо вдавишся*** „вживається як замовляння, коли довго не можна знайти загубленої речі” [із власних записів авторки на Покутті]; ***Нехай тебе не несе дідько, де людей рідко (Не неси, дідько, де людей рідко, а неси, де густо, то не буде пусто)*** [27: 278]; ***дідько (чорт, нечистий, нечиста сила, лихий) несе / приніс (поніс)*** „для вираження незадоволення з приводу прибуття когось небажаного куди-небудь або чийого-небудь відправляння кудись” [28: II: 953]; ***Дідько його сюди приніс*** [27: 247].

4. Здатність виконувати деяку роботу, займатися людськими справами, але здебільшого недоладно або на шкоду людям: ***І в старій печі дідько топить*** [5: 39]; ***Багатому дідько діти колише*** [з власних записів авторки на Покутті]; ***Кожний дідько в свою дудку грає*** [5: 43]; ***На його виді горох дідько молотив*** [5: 56]; ***На один копил дідько всіх ляхів строїв*** [27: 79]; ***І на мудрім дідько на Лису гору їздить*** [5: 40]; ***Бодай дідько очі вибрав*** [27: 576]; ***Пан лупить хлопа, як скопа, а дідько пана, як барана*** [5: 73]; ***Де дідько не посіє, там ся баба вродить*** [5: 24]; ***Не заходи з дідьком в заклад*** [5: 63].

5. Здатність радіти (іноді зловтішатися): ***дідько радий*** „на означення чого-небудь неприємного, небажаного” [28: I: 243]; ***Тішиться як дідько цвичком*** [20: 101]. В. Плав’юк, у збірнику якого зафіксована остання паремія, мотивує вислів тим, що, за уявленнями, у пеклі майже нема заліза і тому така знахідка для дідьків є вельми втішною.

6. Здатність літати: ***Хоч дідько нехай злетить, аби мені яйця*** [27: 333].

7. Сила, потужність, хоч не абсолютна: ***сам дідько (з часткою не)*** "абсолютно ніхто, ніщо" [28: I: 243].

8. Схильність до ліні, ситого безділля: ***Питалися дідька, чим би хотів бути? – „Економською кобилою, мельника куркою або панською мамкою"*** [5: 74]; ***дідько (чорт, біс) із ним*** „для вираження примирення з чим-небудь, байдужості до когось, чогось" [28: I: 31].

9. Вміння керувати природними стихіями: ***Жене, як дідько вітри*** [27: 503] (див. також вище фразему про дідька в грозовій хмарі).

10. Творчі здібності, але спрямовані на шкоду людям: ***Кукіль – то польового дідька робота*** [27: 451].

11. Обізнаність у таємницях: ***дідько [його (вас, нас…)] знає*** „невідомо, незрозуміло" [28: I: 243]. Ця здатність, очевидно, актуалізується й у кількох питальних фраземах: ***на якого дідька*** „навіщо, нащо" [28: I: 242]; ***якого дідька*** 1) „чому, з якої причини"; 2) „чого, що" [28: I: 242].

12. Страх перед оберегами. Здебільшого перед атрибутами християнського культу:

- хрестом (і в сенсі предмета, і хресного знамення): ***Одні дідьки бояться хреста, а другі батога*** [5: 32]; ***Боїться як дідько (чорт) хреста*** [27: 99]; ***Утікає як дідько (чорт) від хреста*** [6: 2: 594]; ***Відхрестишся від дідька, а збудешся гріха*** [5: 13];
- свяченою водою (у тому числі й кропилом): ***Боїшся як дідько (чорт) свяченої води*** [6: 6: 320]; ***Щез як дідько від кропила*** [6: 2: 595];
- ладаном: ***Боїться як дідько (чорт) ладану*** [6: 1: 113].

Одне прислів'я відображає ще дохристиянське уявлення про собаку як оберіг проти нечистої сили, зумовлене вірою в те, що собаки на світовій осі посідають місце, вище від землі, а отже, володіють божественною мудрістю і віщою силою [4: 532]: ***Любить, як пес дідька*** [27: 597].

13. Здатність до розмноження, причому різними способами, що забезпечує велику кількість особин з однаковими характеристиками і різною родинною спорідненістю (крім фразем та паремій, тут долучаємо і деривати з основою *дідьк-*): ***Дідька посій, дідько ся вродить*** [5: 31]; ***Наори мілко, та посій рідко, то й уродить дідько***; ***Засій рідко, уродиться дідько*** [27: 328]; ***Сиділа дівка та й висиділа дідька*** [27: 119]; ***Уже я вчора постеріг, що батько к дідьковій нені дивиться*** [27: 369]; ***дідьча бабка*** [29: 208]; ***дідьчиха*** „жінка дідька" [30: 98]; ***дідькове кодло (плем'я)*** [23: II: 300]; ***один дідько (чорт, біс)*** „те ж саме, все одно, однаково" [28: II: 951] (див. також згадані вище фраземи про сто дідьків та сто копанок дідьків).

Окремої уваги заслуговують паремії, в яких відображено стосунки дідька з Богом. Їх небагато, всього дві, але й вони засвідчують амбівалентність дідька як демоноперсонажа. Він може бути:

- антагоністом Бога: ***Де Біг церкву ставить, там дідько коршму*** [27: 365];
- помічником людини, подібно до Бога. Але робить послугу за відповідну пожертву (звичайно не таку багату, як Богові): ***І Богові свічку і дідькові огарок*** [20: 101].

Компонентний аналіз зібраного матеріалу дає змогу встановити також перелік місць мешкання дідьків:

- болото: ***у дідька на болоті*** „дуже далеко" [10: 33]; ***Як у болоті не без дідька, так у селі не без горілки*** [27: 365];
- гребля: ***Як дідько в греблі*** [27: 182];
- пекло (див. згадану вище паремію про дідька в пеклі).

Демономени *сатана* і *диявол* об'єднує те, що обидва є чужомовними за походженням і з'явилися в українській мові з прийняттям християнства.

Іменник *сатана*, ще в часи Київської Русі запозичений в українську мову з грецької, зводиться до гебрайського śāṭān, що дослівно означає „протидіючий" [11: 5: 183]. Від самого початку слово вживалося в нашій мові у двох фонетичних варіантах: *сотона* і *сатана*. Функціювання першого з них, очевидно, підтримувалося церковнослов'янською традицією, адже у старослов'янській мові слово засвідчене тільки як СОТОНА [11: 5: 183]. Другий варіант наближений за звучанням і до грецького σατανας, і до гебрайського етимона. На традиції його вживання, на нашу думку, не могли не позначитися тривалі тісні стосунки українців з євреями, які мешкали впродовж століть практично у кожному українському селі, а в багатьох місцях творили навіть значні за кількістю і впливом етнічні громади. Саме цей варіант увійшов у літературний узус, натомість *сотона* (*сутана*), який ще вживався спорадично у XIX – на поч. XX ст., на сьогодні зовсім занепав.

Словник української мови в 11 томах подає таке тлумачення лексеми *сатана*: 1) „уявна надприродна істота, яку зображують у вигляді людини з козячими ногами, хвостом і з ріжками; є уособленням злого начала; біс, диявол, чорт"; 2) „уживається як лайливе слово" [23: IX: 60]. Як видно, автори СУМу цілком ототожнюють цього персонажа з чортом. Але, на жаль, у словниковій статті немає суттєвої ремарки, що цей іменник вживається тільки в однині, а це свідчить про те, що назви *чорт* і *сатана* співвідносяться між собою як родова і видова. Недаремно в гуцульських говірках ще й досі слово *сатана* позначає не якого-небудь чорта, а саме найстаршого [30: 166], що прямо перегукується з біблійним трактуванням цього демоноперсонажа.

Фразем і паремій з компонентом *сатана* в українській мові небагато. Попри те, що низка легенд і казок описує зовнішній вигляд сатани, наголошуючи на його величезних розмірах, чорноті, страшному вигляді і здатності літати, очевидно, за допомогою крил [25: 61], лише один з відомих нам фразеологізмів повідомляє про тілобудову сатани, акцентуючи на наявності у нього ніг: ***сам сатана (чорт, біс) ногу (ноги) зломить (вломить, зламає, поламає)*** 1) „важко зрозуміти, усвідомити, з'ясувати що-небудь, розібратися в чомусь"; 2) „дуже складний, заплутаний, невідомий" [28: II: 951]. Та й то, зважаючи на те, що вказана фразема має частіше вживані варіанти з компонентами *чорт, біс*, появу у її складі лексеми *сатана* слід вважати вторинною.

Ще одне стійке народне порівняння свідчить про те, що сатана уявлявся нашим предкам неохайним: ***Умастився, як сутана*** [27: 308]; ***Це умастивсь, наче сотана в болото*** [27: 308]. Ця конотація, очевидно, пов'язана із семою "чорний колір", але чи то чорнота зумовлена брудом, чи природна чорнота візуально створює ілюзію бруду, сказати важко.

Дещо більше стійких виразів стосується внутрішніх характеристик аналізованого демоноперсонажа. З них видно, що сатана вважався:

- злим, хоч і не злішим за людей, особливо, якщо вони поєднані спільним інтересом: ***Муж і жона то одна сотона*** [5: 54]. Сема "злість" актуалізована також у дериватах *сатаніти* „ставати, робитися дуже злим, лютувати, скаженіти" та *сатанинський, сатанячий, сатанічний*, одним із відтінків значень яких є "сповнений підступності, зла і т. ін." [23: IX: 60];

- обізнаним у таємницях: ***сатана (чорт, гаспид) [його, її …] знає (зна)*** 1) „незрозуміло, невідомо"; 2) „для вираження негативного ставлення до кого-, чого-небудь, сумніву, досади з приводу чогось" [28: II: 952–953];

ISSN 2078-5119. Теорія і практика викладання української мови як іноземної. 2014. Випуск 10

- настирливим: ***Лізе, як сатана*** [27: 155]; ***Геть, сатано!*** [27: 157];

- спорідненим з іншими представниками нечистої сили: ***Чортова сатана, бісова!*** [27: 187]; ***одна сатана*** „те ж саме; все одно; однаково" [28: II: 951].

Про місця мешкання сатани згадується у двох порівняльних висловах. Це може бути:

- пекло: ***Усвиріпився ж мені – ніщо пекло сатані*** [27: 156];

- камінь, можливо, скала: ***Наче сутана у камені шумить*** [27: 182].

Цікаво, що жодна із фразем чи паремій не відображає стосунків Бога і сатани, хоч історія морального падіння через гордощі і подальшої війни з Богом найгарнішого архангела-світлоносця та його послідовників описана і в Біблії, і в народних апокрифічних легендах, у яких (не без впливу богумильської єресі) інтерпретується цей сюжет [30: 166–167; 4: 455–456]. Можливо, тут відіграла роль табуйованість найменування *сатана*, пов'язана з його надзвичайно негативною силою.

Демономен *диявол* запозичений у києворуську добу [21: II: 469] з грецької мови, як припускають етимологи, через старослов'янське посередництво. Буквальне значення гр. διάβολος – „наклепник" [11: 3: 81]. У сучасній українській літературній мові слово *диявол* ототожнюється за значенням із лексемами *біс, чорт, сатана* [23: II: 292–293].

Як компонент фразем і паремій іменник *диявол* вживається зрідка.

Висловів, у яких би йшлося про зовнішній вигляд названого демоноперсонажа, майже немає. Причин для цього може бути дві: по-перше, він таки мислився насамперед як дух, цим уподібнюючись передовсім до біса, а по-друге, згідно з легендами і переказами, диявол, щоб підманути свої потенційні жертви, являється їм в абсолютно звичній людській подобі або ж у вигляді звичайного, нічим не прикметного вовка [4: 148]. Єдина фразема характеризує його страшне відразне обличчя: ***диявольська (бісова, вража, зла, лиха, лукава) личина*** 1) „недобра, підступна і т. ін. людина або ін. істота; // для вираження незадоволення ким-небудь, досади, обурення і т. ін. з якогось приводу, погань"; 2) „для вираження задоволення, захоплення і т. ін. ким-, чим-небудь" [28: I: 431–432]. З огляду на багатоваріантність наведеної номінативної одиниці, є підстави припустити, що слово *диявольська* тут є елементом пізнішим порівняно з *бісова, вража, лиха* тощо. Крім того, друге зі значень знову ж таки сигналізує про пристойну і навіть симпатичну подобу, якої може прибирати диявол.

До внутрішніх прикмет диявола належать:

- злість, швидше за все абсолютна, судячи з того, що слово вживається тільки у складі лайливих висловів на позначення крайнього незадоволення та роздратування: ***к дияволу (до диявола)*** „для вираження крайньої озлобленості проти кого-, чого-небудь, зневаги до когось, бажання позбутися когось, чогось" [28: I: 241]; ***якого диявола (біса, ідола)*** „для вираження докору, незадоволення ким-, чим-небудь; для чого, навіщо, чому" [28: I: 33];

- уміння заволодівати людськими душами: ***запродати душу дияволу (чорту, сатані)*** „зрадити кровні інтереси кого-небудь, відступитися від усього загальнолюдського" [28: I: 316]. Згідно з народними повір'ями, ті, що продали душу дияволові, стають відьмами або чаклунами [4: 148];

- здатність вселятися у живі істоти, насамперед у людей, спричиняючи хвороби: ***диявол йому (їм…) в печінки*** „для вираження крайнього невдоволення кимось, обурення, досади з приводу чогось" [28: I: 241]. Тут, як в аналогічному за змістом прокльоні з компонентом *дідько*, згадується печінка як вмістилище вітальної енергії людини, осередок її здоров'я;

- уміння виконувати людську роботу, але на шкоду людям: ***дияволове ткання*** „хвороба очей” [27: 367];

- обізнаність у таємницях: ***диявол [його, тебе…] знає*** „невідомо, незрозуміло” [28: I: 240–241];

- здатність до розмноження: ***дияволів (вражий, сучий, іродів, чортів, гадів, песький і т. ін.) син*** 1) „для вираження незадоволення, обурення ким-небудь”; 2) „для вираження доброзичливого, позитивного ставлення до когось або захоплення кимсь” [28: II: 805]. Саме ця ознака стала підставою для утворення дериватів, що називають членів диявольової сім’ї: *дияволка, дияволиця, дияволеня* [23: II: 293].

В опрацьованих матеріалах не зафіксовано жодного вислову, де згадувалося б житло диявола. Можливо, це пов’язано з тим, що диявол вважався володарем пекла (і досі в гуцульських говірках цей демономен вжито саме з таким значенням „чорт, володар пекла” [30: 94]), а якщо так, то для членів української мовної спільноти місце мешкання диявола розумілося однозначно і не потребувало додаткових уточнень.

Немає також жодної фраземи чи паремії, у якій були б відображені стосунки диявола з Богом. Це можна пояснити двома причинами: або чужомовне походження перешкоджало активному залученню лексеми *диявол* до компонентів стійких виразів, або ж тут відіграла роль семантика, адже аналізований іменник з’явився з готовим значенням „потужна, супротивна Богові нечиста сила”, а отже, не було потреби це монолітне і само собою зрозуміле поняття інтерпретувати в образних висловах.

Здійснений аналіз буквального змісту фразем і паремій із компонентами *дідько*, *сатана* та *диявол* дає змогу зробити висновки про те, що внутрішня форма цих одиниць фіксує практично весь обсяг народних уявлень про названих демоноперсонажів.

У конотативній семантиці найуживанішого з них номена *дідько* (представлений у 90 стійких одиницях) можна виділити такі елементи, що стосуються зовнішності цього різновиду нечистої сили: куцохвостість, волохатість (або відсутність шерсті, але це, судячи з текстів фразем і паремій, вважалося патологією, через яку демон втрачає силу), витрішкуваті зіркі очі, наявність зубатого рота, яким їсть і видає різні звуки. Між іншим, цими своїми характеристиками *дідько* радше ототожнюється саме з чортом, а не з бісом (докладніше про демономени *чорт* і *біс* див. наші статті [33; 34]), всупереч твердженню, вміщеному в одинадцятитомному Словнику української мови.

Щодо внутрішніх характеристик дідька, то в жодному зі словників, серед них і в лінгвокраїнознавчому словнику-довіднику „Знаки української культури”, не зазначено, зокрема, що він може:

- вселятися в людей (насамперед у людську голову і / чи печінку) і ставати причиною хвороб або ж неадекватної поведінки;

- виконувати цілу низку людських робіт, але водночас і бути схильним до ліні;

- літати, при цьому переміщуючи або й крадучи різні істоти (їхні душі) та предмети;

- керувати стихійними явищами;

- знати розгадку деяких таємниць;

- виявляти радість.

Зміст фразем і паремій засвідчує також, що здебільшого сила дідька і його злість не є абсолютними, він зазвичай поступається потужністю перед злими людьми (бабами), а також боїться цілої низки оберегів (не тільки класичних християнських, а й собак), понад те, він не є однозначним антагоністом Бога і здатен за певну пожертву посприяти людям, а це знову ж таки суперечить ототожненню в словниках цього

персонажа з бісом, оскільки той у народній свідомості сприймається як непереборно зла сила, від якої практично немає захисту.

Конотативні семи іменника *дідько*, вичленувані за допомогою аналізу внутрішньої форми стійких висловів, де згадується про рід занять (колише дітей, топить піч, молотить, їздить верхи), про спосіб розмноження (висиджування), ба навіть про те, що цей демон харчується людськими стравами, зокрема горіхами, і їсть з людського посуду (миски), можуть додатково підтвердити етимологічне припущення про первісну тотожність дідька і домовика (пор. легенди і повір'я про домовика [7: 103–107]). Генетичну спорідненість дідька також з духами поля (що, як і домовик, зводяться своїм походженням до душ померлих предків [4: 153, 341]) засвідчують паремії про такий альтернативний спосіб розмноження дідьків, як висівання, до них долучаються ще прислів'я про польового дідька, а також про дідька, який займається сівбою.

На відміну від назви *дідько*, чужомовні лексеми *сатана* і *диявол* є членами фразем і паремій вкрай рідко – в опрацьованих джерелах, відповідно, 11 і 8 разів, та й то в кількох висловах як один з варіантів на місці давніших відповідників *чорт* або *біс*.

Слово *диявол*, судячи зі змісту ідіом, є найбільш точним відповідником до українського *біс* (єдине, що їх трохи відрізняє, – це місце мешкання: для диявола ним може бути тільки пекло, а для біса ще гребля, вир і відкрите поле). Натомість сатана співвідноситься з дияволом, рівно ж як і з бісом, як гіпонім з гіперонімом, оскільки позначає єдину в своєму роді особину – найстаршого біса (диявола), у зв'язку з чим навіть не має граматичної форми множини. Крім неукраїнського походження, обидва іменники об'єднуються виразно негативною лексичною й конотативною семантикою, що зумовлено, як уже зазначено вище, тим, що вони з'явилися в українській мові зі сформованим значенням, та й назагал запозичення тяжче піддаються різним трансформаціям і на лексичному, і на граматичному рівнях. Гадаємо, що саме різко негативне забарвлення слів *диявол* і *сатана* спричинилося до їхнього мовного табуюванння і мінімальної репрезентації в системі української фразеології.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Авксентьєв Л. Сучасна українська мова. Фразеологія / Леонід Авксентьєв. – Х. : Вища школа, 1988. – 13 с.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. Космогонічні українські народні погляди та вірування / Георгій Булашев. – К. : Довіра, 1992. – 415 с.
3. Виклади давньослов'янських легенд, або міфологія укладена Я. Ф. Головацьким. – К. : Довіра, 1991. – 94 с.
4. Войтович В. Українська міфологія / Валерій Войтович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
5. Галицькі приповідки і загадки. Зібрані Григорієм Ількевичем / [ред. Н. Бічуя] - Репринтне вид. – Львів : Вид-во Львівського національного ун-ту імені Івана Франка, 2003. – 124, X с. – Вих. дані першого видання: Відень : Напечатано черенками о. Мехитаристів, 1841.
6. Галицько-руські народні приповідки / зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко. – Львів, 1901–1910. – Вип. 1–6 (Етнографічний збірник. – Т. 10, 16, 23, 24, 27, 28).
7. Гнатюк В. Нарис української міфології / Володимир Гнатюк. – Львів : Інститут народознавсва НАН України, 2000. – 264 с.
8. Гнатюк В. Останки передхристиянського релігійного світогляду наших предків / Володимир Гнатюк // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 383–406.

9. Давидюк В. Первісна міфологія українського фольклору : монографія / Віктор Давидюк. – Луцьк : Волинська книга, 2007. – 324 с.
10. Демський М. Українські фраземи й особливості їх творення / Мар'ян Демський. – Львів : Просвіта, 1994. – 64 с.
11. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [за ред. О. С. Мельничука] – К. : Наук. думка, 1982. – Т. 1.
12. Жайворонок В. Знаки української етнокультури : словник-довідник / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.
13. Жайворонок В. Українська етнолінгвістика : нариси / Віталій Жайворонок. – К. : Довіра, 2007. – 262 с.
14. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу : історично-релігійна монографія. – К. : АТ „Обереги", 1992. – 424 с.
15. Костомаров Н. Несколько слов о славяно-русской мифологии в языческом периоде, преимущественно в связи с народною поэзиею / Николай Костомаров // Костома- ров М. І. Слов'янська міфологія : вибрані праці з фольклористики й літературознавства. – К. : Либідь, 1994. – С. 257–279.
16. Милорадович В. Заметки о малорусской демонологии / Василий Милорадович // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. – К. : Либідь, 1991. – С. 407–497.
17. Мифы народов мира : энциклопедия / глав. ред. С. А. Токарев. – М. : Сов. энцикл., 1980. – Т. 1. – 872 с.
18. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. – К. : АТ „Обереги", 1992. – 87 с.
19. Потебня А. Эстетика и поэтика / Александр Потебня. – М. : Искусство, 1976. – 616 с.
20. Приповідки, українсько-народня філософія / зібрав, підготував та опублікував Володимир С. Плав'юк. – Едмонтон : Асоціація Українських Піонерів Альберти, 1998. – 533 с.
21. Словарь древнерусского языка / под. ред. Р. Аванесова. – М. : Русский язык, 1988–1991. – Т. 4.
22. Словарь української мови / упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : у 4 т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958–1959. – Т. 1–4.
23. Словник української мови : в 11 т. / [за ред. І. К. Білодіда]. – К. : Наук. думка, 1971– 1980. – Т. 1–11.
24. Словник української мови XVI – першої половини XVII ст. / [за ред. Д. Гринчишина] – Львів : Ін-т українознавства НАН України ім. І. Крип'якевича, 2000–2002. – Вип. 8–9.
25. Сокіл В. Народні легенди та перекази українців Карпат / Василь Сокіл. – К. : Наук. думка, 1995. – 159 с.
26. Тяпкіна Н. Демонологічна лексика української мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 „Українська мова" / Наталія Тяпкіна ; Запорізький національний університет. – Запоріжжя, 2006. – 19 с.
27. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклав М. Номис ; [упоряд., приміт. та вступна стаття М. М. Пазяка]. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
28. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / [уклад. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк та ін.] ; [за ред. Л. С. Паламарчук]. – К. : Наук. думка, 1993. – Кн. 1–2.
29. Франко І. Твори : в 20 т. / Іван Франко. – К. : Державне вид-во художньої літератури, 1953. – Т. XII. – 570 с.
30. Хобзей Н. Гуцульська міфологія: етнолінгвістичний словник / Наталія Хобзей ; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Львів, 2002. – 216 с.
31. Чубинський П. Ангели на сходах неба: народні повір'я та забобони / Павло Чубинський. – К., 1992. – 52 с.
32. Чубинський П. Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського / Павло Чубинський. – К. : Мистецтво, 1995. – Кн. 1. – 224 с.
33. Якимович-Чапран Д. Лінгвокультурні конотації українських демономенів (на матеріалі лексеми *чорт*) / Дарія Якимович-Чапран // Теорія і практика викладання української мови

як іноземної : зб. наук. праць. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. – Вип. 4. – С. 118–131.

34. Якимович-Чапран Д. Лінгвокультурні конотації демономена *біс* (на матеріалі української фраземіки та паремій) / Дарія Якимович-Чапран // Теорія і практика викладання української мови як іноземної : зб. наук. праць. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2012. – Вип. 7. – С. 242–249.

Стаття надійшла до редакції 05.03.2014
доопрацьована 10.03.2014
прийнята до друку 12.03.2014

THE CONNOTATIVE SEMANTICS OF THE DEMONIC DENOMINATIONS *ДІДЬКО, САТАНА, ДИЯВОЛ* AS A SOURCE OF THE LINGUISTIC AND CULTURAL INFORMATION (BASED ON THE UKRAINIAN IDIOMS, PROVERBS AND SAYINGS)

Daria Yakymovych-Chapran

Ivan Franko National University of Lviv,
Department of the Ukrainian applied linguistics,
1, Universytetska Str., 79000, Lviv, Ukraine
phone: 032 239 43 55
e-mail: darusja.jak@gmail.com

The article is devoted to revealing of the linguistic and cultural connotations of the lexemes *дідько, сатана, диявол*, fixed in the interior form of the Ukrainian idioms, proverbs and sayings. On the basis of the analysis of 90 staunch expressions with the component *дідько* there were found such connotative meanings of the demonomen, which prove etymological suppositions about the genetic relation of the mentioned demon with hobgoblin, and more early – with ghosts of died ancestors. Microcontexts of the idioms show, that the nomen *дідько* is the most exact synonym of the word *чорт*, and the lexems *сатана* and *диявол* are tightly connected with the concept "біс", also they are perceptibly tabooed in the Ukrainian language.

Key words: connotation, demonomen, idiom, proverb, saying, interior form.

КОННОТАТИВНАЯ СЕМАНТИКА ДЕМОНОМЕНОВ *ДІДЬКО, САТАНА, ДИЯВОЛ* КАК ИСТОЧНИК ЛИНГВОКУЛЬТУРНОЙ ИНФОРМАЦИИ (НА МАТЕРИАЛЕ УКРАИНСКИХ ФРАЗЕМ И ПАРЕМИЙ)

Дарья Якимович-Чапран

Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского прикладного языкознания,
ул. Университетская, 1, комн. 233, 79602 Львов, Украина
тел.: 032 239 43 55
эл. почта: darusja.jak@gmail.com

Выявлены лингвокультурные коннотации лексем *дідько, сатана, диявол,* выступающие мотиваторами внутренней формы украинских фразеологизмов и паремий. На основании анализа 90 устойчивых выражений выделены коннотативные семы демономена *дідько*, подтверждающие этимологические предположения о генетической связи данного демоноперсонажа с домовым, а ранее – с духами умерших предков. Микроконтексты идиом свидетельствуют, что название *дідько* является ближайшим синонимом к слову *чорт*, в то время как *сатана* и *диявол* тесно связаны с понятием "бес" и для них характерна высокая степень языкового табуирования.

Ключевые слова: коннотация, демономен, фразеологизм, паремия, внутренняя форма, лингвострановедение.